

ӘОЖ 3:39 (392.5)
ҒТАХР 03.61.91

Г.М. СЫЗДЫҚОВА

ф.ғ.к., Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті, Шымкент қ., Қазақстан (E-mail:gaukhar.syzdykova@mail.ru)

Г.Ж.ПРИМКУЛОВА

тарих ғылымдарының кандидаты,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті e-mail:gaukar.primkulova@ayu.edu.kz

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘМЕҢГЕРЛІК САЛТЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының ежелгі замандарда пайда болып, қазіргі тұрмыста да ара-кідік орын алып отыратын «әмеңгерлік» салты туралы баяндалады. Қазақ даласын зерттеген орыс және қазақ этнографтарының, ғалымдардың еңбектері негізге алына отырып, бұл салттың мәні мен мазмұны терең зерделенді. Әмеңгерлік салт күйеуі өліп жесір қалған әйелдің одан арғы жеке басының тағдырын, соған қатысты балалары мен күйеуінен қалған мал-мүлік мәселелерін шешті. Авторлар жесір тағдырын шешкенде қазақ қоғамының алдымен жесір мен оның балаларының жағдайын ескергеніне назар аударады және марқұмның балаларының жетім қалмауы, жесірдің қорғансыз қалып, көз-түрткі болмауы мәселелерінің қалай шешілгендігін талдайды. Мақалада деректер негізінде жесірдің өз ырқынсыз күйеуге берілмегені, қазақ дәстүрінің бұл мәселені жесірге оңтайлы шешкені, бірақ, оның жүріс-тұрысы бақылауда болғаны қарастырылады. Авторлар дәстүрлі қазақ қоғамы әйелдің жүріс-тұрысына шектеу қою арқылы оның абыройын ойлады, руында күйеуінің статусын ала алған жесір қамсыз өмір сүре алды деген қорытынды жасайды. Дегенмен, әмеңгерлік салттың оң жақта отырып жесір атанған қыздарға, яғни, қалың малы төленіп, әлі некелесіп үлгермеген қалыңдыққа қолданылуы әйел тағдырын аянышты етті. Қазақ әдет-ғұрыптарының ішіндегі гуманистік түсініктен келіп шыққан бұл салт дәстүрлі қазақ қоғамында ұзақ уақыт өмір сүрді. Кеңес билігі тұсында әмеңгерлік «феодалдық надандықтың сарқыншағы» ретінде қаралып, ұмытыла бастады, салт-дәстүріміз біржақты бағалауға ұшырады.

Кілт сөздер: әмеңгерлік, салт, дәстүр, қалың мал, дәстүрлі қазақ қоғамы, жесір, әдет-ғұрып, мал-мүлік, жетімдік, әмеңгер құқығы

Г.М. СЫЗДЫКОВА

к.ф.н., доцент Южно-Казахстанского государственного педагогического университета имени Узбекали Жанибекова, г.Шымкент, Казахстан (E-mail:gaukhar.syzdykova@mail.ru)

Г.Ж.ПРИМКУЛОВА

кандидат исторических наук, доцент Международного казахско-турецкого университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан), e-mail:gaukar.primkulova@ayu.edu.kz

ОБЫЧАЙ АМЕНГЕРСТВА В ТРАДИЦИОННОМ КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. В статье рассматривается обычай «аменгерства» казахского народа, возникший в глубокой древности и эпизодически имеющей место в современной жизни. На основе работ русских и казахских этнографов и ученых, изучавших казахскую степь, был глубоко изучен смысл и содержание этой традиции. Обряд «аменгерства» решал судьбу овдовевшей женщины после смерти мужа, а также вопросы детей и имущества, оставленного мужем. Авторы обращают внимание на то, что при решении судьбы вдовы казахское общество в первую очередь учитывает положение вдовы и ее детей, анализирует, как решались проблемы беззащитности и отсутствия поддержки вдовы. В статье на основании данных рассматривается, что вдова, с одной стороны защищалась обычаем от разного рода невзгод и посягательств, с другой стороны, контролировалась и ограничивалась в своём повседневном быту, с точки зрения приличий, считавшихся таковыми в традиционном обществе. Однако применение аменгерства как обряда к помолвленным, но не успевшим вступить в брак невестам делало их судьбу жалкой. В целом, обычай возник из гуманного отношения к оставшейся беззащитной вдове. Однако при советской власти аменгерство рассматривалось как «пережиток феодального невежества», без учёта причин его появления и бытования.

Ключевые слова: аменгерство, обычаи, традиции, калым, традиционное казахское общество, вдова, обряды, имущество, сиротство, право аменгера

SYZDYKOVA G.

Associate Professor of the South Kazakhstan State Pedagogical University
named after Uzbekali Zhanibekov,
Shymkent, Kazakhstan (E-mail: gaukhar.syzdykova@mail.ru)

PRIMKULOVA G.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Khoja Akhmet Yassawi International
Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gaukar.primkulova@ayu.edu.kz

THE CUSTOM OF AMENGERERS IN TRADITIONAL KAZAKH SOCIETY

Abstract. The article tells about the custom of the Kazakh people “amengerlism”, which arose in ancient times and is occasionally preserved in modern life. Based on the works of Russian and Kazakh ethnographers, scientists who studied the Kazakh steppe, the meaning and content of this rite was revealed. The Amenger rite decided the further personal fate of the widow, as well as the related problems with children, livestock and property left by the deceased husband. Based on the data, the article considers that the widow, on the one hand, was protected by custom from various kinds of hardships and encroachments, on the other hand, she was controlled and limited in her daily life, from the point of view of decency, which were considered as such in traditional society. However, the application of the “Amengerlism” rite to betrothed but not yet married brides made their fate miserable. In general, the custom arose from a humane attitude towards the remaining defenseless widow. However, under the Soviet regime, amengerstvo was considered as a “relic of feudal ignorance”, without taking into account the reasons for its appearance and existence.

Keywords: amengerism, customs, traditions, kalym, traditional Kazakh society, widow, rituals, property, orphanhood, amenger’s right

Kіріспе

Қазақ әдет құқығы жүйесіндегі отбасы және неке құқығында әменгерлік институты ерекше орын алады. Белгілі этнограф С.Кенжеахметұлы былай деп түсіндіреді: «Әменгерлік -салт. Халқымыздың бұрынғы салты бойынша күйеуі қайтыс болғанда оның жесірі «ерден кетсе де елден кетпек жоқ», «аға өлсе - іні мұра» деген қағидамен әменгерлік жолмен күйеуінің аға не інісінің біреуіне өзінің таңдауы бойынша тұрмысқа шығады. Бұл дін жолымен де негізделген. Күйеуі өлген жесірді басқа жаққа жібермеудің бірнеше әлеуметтік негізі маңызы бар. Біріншіден, әйел де, оның балалары да туыс-туғанынан бөлінбейді, ру, ел қауымдастығында бірге тәрбие алады. Екіншіден, жесірдің кетуі сол елге үлкен мін саналған» [1, 105]. Сөйтіп, күйеуі өлген әйел қазақтарда «жесір» атанған. Қазақтың салт-дәстүрі бойынша жесір әйел әменгерлік салтпенен күйеуінің ағасына немес інісіне тұрмысқа шыққан. Бұл салт әлеуметтік себептерден келіп шыққан. Әменгерліктің арқасында әйел мен оның балалары туыстарынан, өз руынан алыс кетпей, сол әулеттің тәлім-тәрбиесінде қалса, екінші жағынан жесірі мен жетімін өзгеге телмірту ру, әулет үшін үлкен мін саналған. Сондықтан, әменгерлік көшпелі қоғамда гуманистік түсініктен туған құбылыс.

Өзектілігі

Кеңес билігі тұсында әменгерлік «феодалдық надандықтың сарқыншағы» ретінде қаралып, ұмытыла бастады, салт-дәстүріміз біржақты бағалауға ұшырады. Дегенмен, кезінде осы салттың арқасында дәстүрлі қазақ қоғамы жетімдік пен жесірліктің ащы дәмін татпады.

Жесір тағдырын шешкен қазақ қоғамы алдымен жесір мен оның балаларының жағдайын ескерген және марқұмның балаларының жетім қалмауы, жесірдің қорғансыз қалып, көз-түрткі болмауы мәселелерінің шешімін тапқан. Жесір өз ырқынсыз күйеуге берілмеді, бірақ, оның жүріс-тұрысы бақылауда болды. Өйткені, дәстүрлі қазақ қоғамы әйелдің жүріс-тұрысына шектеу қою арқылы оның абыройын ойлады, руында күйеуінің статусын ала алған жесір қамсыз өмір сүре алды деген қорытынды жасаған. Қазақ әдет-ғұрыптарының ішіндегі гуманистік түсініктен келіп шыққан бұл салт дәстүрлі қазақ қоғамында ұзақ уақыт өмір сүрді. Тек, кеңес билігі тұсында әменгерлік «ескілік надандықтың сарқыншағы» ретінде қаралып, ұмытыла бастады, салт-дәстүріміз біржақты бағалауға ұшырады. Бұл жерде біздің айтпағымыз өткенге оралу емес, ұлттық дәстүрлеріміздің гуманистік және тәрбиелік жақтарын тану арқылы тамырымызды жоғалтпай, өткеннен сабақ алу.

Мақсаты мен міндеттері

Мақаланың басты мақсаты дәстүрлі қазақ қоғамындағы «әменгерлік» құбылысының әлеуметтік және құқықтық, тәрбиелік пен гумандық жағын деректер негізінде зерделеу болып табылады. Осы мақсатқа сай төмендегідей міндеттер алға қойылды: әменгерліктің әлеуметтік себептерін анықтау; әменгерлік институтының құқықтық негіздерін талдау; әменгерлік салтының тәрбиелік және гуманистік қырларын баяндау.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланың теориялық-методологиялық негізін историзм, объективтілік және жүйелі көзқарас принциптері құрайды. Әменгерлік салтының мәнін ашу барысында дедукциялық, себеп-салдарлық және тарихи компаративистика әдістері қолданылды. Жұмыстың деректік базасын XIX ғасырларда қазақ даласында болып, қазақ халқының ұлттық салт дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары туралы бай этнографиялық мұра қалдырған П.Маковецкий, И.А.Козлов, Л.Ф. Баллюзек, Д.Я.Самоквасов еңбектері құрады. Мақалада Ы.Алтынсариннің, С.Кенжеахметұлының этнографиялық, құқық зерттеушісі Т.М.Культелеевтің еңбектері методологиялық ұстаным ретінде пайдаланылды.

Талқылау

Әмеңгерлік жүйесі қазақтың әдеттік отбасы құқығында кеңінен дамыған және бастауын әріден алатын көне құрылымдық жүйелердің қатарына жатады. Құқықтанушы ғалым З.Ж.Кенжалеивтің еңбегінде төмендегідей көрсетілген: «Табиғи-тарихи және әлеуметтік-экономикалық факторлардың тікелей әсерін сезіне отырып, үздіксіз даму үстінде болған қазақ әдет-ғұрып құқығының келесі белді институты - әмеңгерлік еді. Әртүрлі әдеттердің қалыптасқан дәстүрінің бір түрі ретінде ол ананың үстемдігі заманынан (матриархат) әкенің үстемдігі заманына (патриархат) көшуі кезеңінде пайда болады. Бұл жұптасып некелесудің үстемдігі орнап тұрған дәуірі еді. Әмеңгерлік институты пайда болғаннан кейін ол өзгеріске ұшырамай тұрған жоқ. Алдымен ол әйелдің үстемдігі (матриархат) кезінде өмір сүргендігін ескерсек, демек, бұл кезде жесір қалған әйелдің әмеңгері болып, оның күйеуінің шешесінің жақындары саналды. Бірте-бірте әйел құқығының төмендеуіне байланысты әмеңгерлік құқығы күйеудің туыстарына көшті» [2, 131].

Ежелгі заманнан әмеңгерлік әдет-ғұрып тек біздің ғана емес, сонымен бірге әлемнің көп халқына, соның ішінде еуропалықтарға да белгілі болған. Оған заңгер ғалым Т.М.Культелеевтің мына пікірлері дәлел: «В случае смерти мужа жена передавалась в жены одному и его наследников - близкому родственнику. Такое отношение подтверждается существованием у казахов обычая амеңгерства, который известен у европейских народов под названием «левират» [3, 243]. Әмеңгерлік заңның ежелден келе жатқаны мен сипаты туралы Н.А.Кисляковтың [4, 66-67], Л.Я. Штернбергтің [5, 86-93] еңбектері де көп мәліметтер береді. Бірқатар халықтарда, атап айтсақ, еврейлер мен индустарда, тәжіктерде және басқа да көптеген түркі тілдес халықтарда, атап өтсек, Дағыстан мен Түрікменстанда әмеңгерлік салты ұзақ уақыт сақталған, оған қалым төлеу ықпал еткен. Соның ішінде, протоқазақ қоғамындағы әмеңгерлік институтының қоғамда атқарған рөлі ерекше болды және бұл институтың мәні мен мазмұны да өзгеше еді. Біз әмеңгерлік жүйесіне қатысты нақты тарихи деректерді көбінесе қытай жазбаларынан көптеп кездестіріп жатамыз. Мәселен, онда хундардағы әмеңгерліктің дамуының мәні төмендегідей түсіндіріледі: «Сиуннуларда (хундарда) әкесі өлсе, баласы жесір қалған өгей шешесін алады. Сондай-ақ ағалы-інілі бауырларының бірі өлсе, екіншісі оның қатынын ала береді. Ал олар әкесі мен бауырлары өлгеннен кейін олардың әйелін алса, ол тұқымды құртып алмау үшін алады. Соған орай сиуннуларда қан араласу болғанымен тұқым жалғасы үзілмейді» [6, 45]. Әмеңгерліктің бұл көрінісі өзінің мәнін жоймай, сол қалпында түркілердің заманында жалғасын тапты, әкесі, ағасы, кіші әкесі (әкесінің інісі) өлсе, баласы, інісі және немересі өгей шешесіне, жеңгесіне және тіпті келініне үйлене беретін еді.

Түркілердің тарихымен сан жылдар айналысқан белгілі ғалым Л.Н. Гумилевтің өз еңбектерінде түркілердегі әмеңгерлік мәселесіне де ерекше көңіл қойғанын көруге болады. Мысалы, Л.Н. Гумилевтің «Көне түріктер» деген еңбегінде бұл мәселеге қатысты мынандай деректер келтіріледі: «Мәселен, Ніліхан өлгесін, оның інісі Пошитегін тәж-тоқпен бірге, марқұмның әйелі, қытай ханшайымы Сяныңшиді де алады. Көшпелі халықтарда әйелді әмеңгерлік жолымен алудың екі мәні болған. Біріншіден, үйге жаңа жұмыс қолы келіп қосылады, ол кез үшін бұл әманда пайдалы еді. Екіншіден, әдет-ғұрып жесір әйел құқығын қорғап отырған, өйткені жаңа күйеуі оған қамқорлық жасап, оны өз әйелі ретінде қорғауға тиіс. Кейде мұндай некенің жалған болуы да мүмкін, дегенмен жесір әйел әйтеуір, тағдырдың тәлкегіне ұшырап, далада қалмаған» [7, 71].

Әмеңгерлік көшпелілердің дәстүрлі заңдық институты ретінде тек неке мәселесін ғана реттеп қойған жоқ, ол сондай-ақ адам қайтыс болған кезде оның мүлкінің баласы

емес, оның аға-інілеріне өтуінің белгілі бір тәртібін жасаған. Қазақ даласын зерттеген П.Маковецкий өзінің еңбегінде былай көрсетеді: «Күйеуі өлгеннен кейін жесір әйел қара жамылып, оның орнын бір күтеді. Бірақ құран бойынша жесір әйел күйеуін жүз күн азаласа болғаны борышын ақтағаны саналады. Азалау мерзімі бітіп, әйел маңдайына байлаған қара екшінді шешкеннен кейін әмеңгерлік әңгімесі қозғалады» [8, 14]. Азалау мерзімі біткеннен соң жесірдің тағдыры бірнеше жағдайларға байланысты болды, алдымен әйелдің балалары бар ма, бар болса олардың жасы мен жынысы, әйелдің жасы және оның әл-ауқаты ескерілді.

Әмеңгерлік құқығы қайтыс болған адамға туыстығының жақындығына байланысты шешілді. Ертерек кезде әмеңгерлік пайда болған кезде жесір әйелге өлген күйеуінің туыстарының барлығы әмеңгер болып есептелетін. Бірақ келе бұл дәстүр өзгерді, З.Ж.Кенжалиев зерттеуінде былай деп көрсеткен: «Әмеңгерлік институты пайда болған кезеңде әмеңгерліктің шеңбері кең болды. Оған жесірдің күйеуінің барлық туыстары әмеңгер болып саналатын. бірте-бірте рулық меншік ығыстырылғаннан кейін әмеңгерлердің де шеңбері тарылды. Әдет-ғұрып құқығына байланысты енді әмеңгер болып күйеуінің барлық туыстары емес, ең жақын туыстары саналатын болды.

Орынбор шекара комиссиясы чиновниктерінің 1846 жылғы материалдарына үңілсек XIX ғасырдың басында да бұл құқықтық нормалардың сақталғандығын байқаймыз» [2, 131]. Әйелге құқығы бар үміткерлер ең алдымен өлген адамның аға-інілері болды. Соның ішінде алдымен құқық ағасына және егіз сыңарына берілді. Деректерде былай делінеді: «Егер де жесір қайта тұрмысқа шыққысы келсе, өз күйеуінің туған бауырына, немесе оның жақын туысына ғана күйеуге шығуы керек» [9, 476]. Олар әйелдерінің болғанына қарамастан жесірге үйленуі тиіс болды. Әмеңгерлік кезегі бұлардан соң қайтыс болған адамның ағаларының ұлдарына, әкесінің інілері мен олардың ұлдарына, ең соңынан алыс туысқандарға берілді. Егер қайтыс болған күйеудің ең жақын туысқаны кәмелет жасына жетпеген болса, онда оның отбасының рұқсатымен жесір ол кәмелет жасына толғанша күте тұрды немесе туыстық жақындығы бойынша келесі адамға күйеуге шыға алды.

Жесір әйелге күйеу таңдағанда өлген күйеудің туыстары жаңа күйеудің әл - ауқатын және бұрынғы әйелдерінің санын есепке алды. Заң бойынша еркек тек төрт әйел алуға ғана құқылы болды. Қазақтар өмірін зерттеген И.А.Козловтың еңбегі бұны растайды, ол қазақтардың төрт әйелге дейін алатындығын және әр әйелдің өз отауы мен малы болғандығын атап өткен [10, 33]. Сондықтан жесірге үйленер болса, еркек бір әйелімен ажырасуы керек, болмаса бір әйелін «суфиге» жатқызуы, яғни, онымен жақындаспауы керек. Қайтыс болған адамның ең жақын туысы оның ең үлкен әйеліне үйлену құқығына ие болды. Өте сирек жағдайларда ғана бір адам қайтыс болған адамның барлық жесіріне үйлене алды, көбіне әйелдер мұраға қалған мүліктерімен бірнеше туысқанның қарауын өтті. Әдет-ғұрып бойынша жесірге күйеуді қайтыс болған адамның туысқандары тағайындаған. Бірақ, жесірге өлген күйеуінің ең жақын туыстарының ішінен күйеу таңдауға ерік беріледі [8, 14], онда жағдай Д.Я.Самоковасов көрсетіп өткендей, төмендегідей шешіледі: «...егер де өлген адамның әйелі үлкен ағасына тұрмысқа шығуға келісімін бермесе, онда жесір таңдаған кіші інісі үлкен ағасына, оған заңмен тиесілі 9 ірі және ұсақ мал, соның ішінде бір жақсы жылқы төлеуге міндетті» [11, 417].

Уақыт өте келе, жесірдің күйеу таңдау құқығы кеңейе түседі. Егер де ХҮІІІ ғасырдың соңы мен ХІХ ғасырдың басында жесір әйел қайтыс болған күйеуінің туыстарынан өзге ешкімді таңдауға құқығы болмаса, ХІХ ғасырдың соңында жесір әйелге күйеуінің бүкіл этникалық тобынан жар таңдауға рұқсат берілді және оны күйеуінің жақын туыстарымен некеге мәжбүрлемеді. Дегенмен, есте сақтауымыз қажет, әдет-ғұрып құқығы көп шешімді болып келді, әмеңгерлік құқығы бойынша үйленудің

«жазылмаған» заңдары көп еді, кейде әйелге жар тандау құқығы берілсе, кейде бұндай құқық оған берілмеді. Туысқандар мен бидің шешімі негізінен нақты жағдайларға байланысты болды, ең алдымен ол - қайтыс болған адамның туысқандарына жесірдің болашақ күйеуінің төлейтін материалдық сыйақысының көлеміне тікелей байланысты шешілді. Бұл мәселені жетік зерттеген авторларға сүйенсек, 1882 жылғы жазылған еңбегінде И.А.Козлов: «Егер жесір марқұм күйеуінің руласына шықса, онда ол әйелдің қайнығаасына бір тоғыз көлемінде ат-шапан айып төлейді, Ал, егер жесір басқа рудың адамына тисе, бар жасауы, мал-мүлкі өлген күйеуінің туыстарына қалады, егер ержеткен баласы болса, мал-мүліктің, жасаудың иесі сол. Ал, балалары кіші болса, кейін балиғатқа толғанда малға иелік етеді» [10, 35] десе, Д.Я.Самоквасов 1824 жылы былай деп көрсеткен «егер жесір қайтыс болған күйеуінің туысқандарына емес, бөтен адамға тұрмысқа шыққысы келсе, оған тыйым салмайды, бірақ оның үй-жайы мен малын күйеуінің туыс жағы өзара бөліп алады, ал, әйелді алған адам қайтыс болған адамның бауырларына 26 әртүрлі мал, соның ішінде бір түйе және бір жылқы берген» [11, 417].

Әмеңгерлік принципі тек некеленгендерге ғана емес, әлі некелесіп үлгермеген қалыңдық пен күйеуге де тән болды. Егер күйеу бала үйленбей жатып қайтыс болып кетсе, онда әлі оң жақта отырған отырған қалыңдық дәл жоғарыда айтылған шарттардағыдай немесе азғантай қалыңмал қосымша төлеумен оның туыстарының біріне күйеуге тиді, көбіне жақын інілеріне. Сөйтіп, қазақтардың әдет-ғұрып құқығы бойынша болашақ күйеуі өлген қалыңдық та жесір аталынды. Бұл туралы Л. Баллюзек еңбегіндегі отыз екі, отыз үш, отыз төрт және отыз бесінші тармақтарынан үзінді келтірсек: «Күйеу өлген жағдайда әмеңгерлік тәртіп жүреді, яғни қалыңдықты өлген жігіттің інісі иә ағасына қосады. Егер әмеңгер жігіт бойдақ болса, бұрынғы төленшен қалыңның үстіне бір жылқы қосады, ал егер әмеңгер үйлі- баранды болса, бұрынғы қалыңға түйе бастатқан тоғыз қосады. Алайда әйелі бар адамға қызын беру-бермеуі ата-ананың еркінде. Кейде қыздың ата-анасы әйелі бар әмеңгерден екі, иә үш тоғыз алу үшін әдейі бұлданады.

Егер марқұм күйеудің артына ерген інісі иә алдында ағасы болмаса, қалыңдықтың шешесі алған қалың малын толық қайтаруға тиіс, тек күйеу қалыңдыққа көзі тірісінде ұрын келген болса ғана қалың малдың жартысын иә бір түйе бастатқан тоғызды алып қалады; Егер қалыңдықтың әке-шешесі бұрынғы қалың малға қосып беретін бір тоғызына иә бір жылқысына қарамастан әмеңгерлерге қызын беруден бас тартса, алған қалың малын шып-шырғасын шығармай қайтаруға тиісті, бұндайда марқұм күйеудің қызға ұрын келген-келмегені есепке алынбайды. Оған қоса қалыңдықтың әкесі уағданы бұзғаны үшін әмеңгер бойдақ болса, бір тоғыз, үйленген болса, бір жылқы айып төлеуі керек; Егер күйеу қалың малын түгел төлеп, той малына дейін апарып, нақ қыз ұзату тойының қарсаңында өлген болса, онда қалыңдық оның жесірі ретінде күллі жасау-жабдық, еншісімен марқұмның әке-шешесінің үйіне түседі де, әмеңгерлердің біреуіне қосылады» [12, 23]. Бұған қосатынымыз қалыңдық әмеңгерге күйеуге шығу үшін бір жыл аза тұтуы керек және қалыңдықтың әке-шешесі күйеудің ата-анасына, қайғысына ортақтасып, «аза» малын әкеледі. Ал, күйеу жігіт бұл кезеңге дейін қайтыс болса, қалыңдық өз үйінде отырып, болашақ күйеуін жоқтайды. Бұндай жоқтауды қазақтар «ақтай жоқтау» деп атайды. Мағынасы қыз атастырылып, қалыңмалы алынса да, әлі болашақ күйеуімен жақын болмаған жағдайды айтатын болуы керек.

Жесір әйелдің екінші рет әмеңгерлік бойынша тұрмысқа шығуы жесір үшін ғана емес, оның туған-туысқандары үшін де қатаң заң болды. Егер әйел күйеуі қайтыс болған соң оның туысқандарының еркінсіз өз ата-анасына оралса, бұл әрекет тірі күйеуінен өз бетімен кетушілікпен теңестірілді. Бұндай жағдайда билер соты әйелдің

туған-туысқандарынан қалың малды қайтаруды талап етті, оның құнын билер сүт ақымен теңестірді. Осылайша, әйел күйеуі қайтыс болған соң әке-шешесіне орала алды, бірақ ол бұндай жағдайда қайтыс болған күйеуінің мүлкіне құқығынан бас тартуы тиіс болды. Сондықтан ата-аналар әруақытта барлық отбасылық мүлкінен және күйеуінің руынан ажыраған қыздарын кері қабылдай бермеді, өйткені жағдайда оларға қыздарын бағып-қағумен бірге, күйеудің туыстарына қалың мал төлеп, ал қыздары қайта күйеуге шығатын жағдай болса, жасау беру керек болды.

Күйеу қайтыс болған соң оның бүкіл мүлкі ұлдары мен жесіріне мұра болып қалды, «қайтыс болған ер адамның артында ұлдары қалып, жесір әйел екінші рет күйеуге шығатын жағдайда, онда ата-анасының бүкіл мал-мүлкі ұлдың үлкеніне бұйырады, ол інілері ержеткенше барлық мал-мүлік пен үйге қожалық етеді. Ал, жесір екінші күйеуіне тек өз киім-кешегімен ғана кетуге тиісті» [13, 31]. Бұл деректен шығатын қорытынды әйел екінші рет күйеуге тимеген жағдайда бүкіл мал-мүліктің жесір мен оның ұлдарының қолында болатындығы. Егер күйеуі қайтыс болғанда жесір қалған әйелдің баласы болмаса шешім төмендегідей жолдармен қабылданған: «Жесір әйелдің етегінен тартқан баласы болмаса және өлген күйеуінің әмеңгерлік ететін туысы болмаса ғана төркініне кете алады. Қайын жұртының рұқсатымен төркініне қайтқан әйел марқұм күйеуінің мал-мүлкінің 1/6 бөлігін әкетуге ерікті» [8, 14]. Бұл мүлік әйел келесі рет некеге тұратын болса, оның сол болашақ күйеуінің меншігіне өтеді.

Өте сирек жағдайларда балалы жесір әйелдер де төркініне қайтты, бұндай жағдайда ол марқұм күйеуінің дүниесінің 1/3 бөлігіне ие болды. Бірақ, қазақтар өз балаларының сыртқа кетпеуіне, өз руында қалуына әрқашан қатты мән бергеннендіктен, бұндай жағдайлар ел арасында сирек кездесті. Жесір елден кетсе де, оның баласының өскенде өз ағайындарын тауып алып жатуы шындық болды. Ал, егер де күйеуге тиетін жесірдің қызы болса, әкесінен қалған бар мал-мүлік, үй қыздың жасауы болып саналады, ал жесір өз төркінінен келген жасаумен, малымен кетеді [13, 31].

Қазақтың әдет-ғұрып құқығы бойынша жесір әйел екінші рет күйеуге шықпауға толық еркі бар, оны сол кезде жазылған деректер былай деп дәлелдейді: «Егер де жесір әйел екінші рет тұрмысқа шыққысы келмесе, оны ешкім мәжбүрлей алмайды» [9, 476]. И.А. Козловтың 1882 жылғы жарық көрген мақаласында: «Ертеректе қазақтар әмеңгерлік салтын қатаң ұстаған. Қазір жесір қайынжұртында қалғанымен оны ешкім қайынағасына иә қайнысына қосуға қыстамайды. Егер жесір баласыз болса, күйеуге тимей жалғыз отыруды қаласа, оған марқұм күйеуінен қалған мал-мүліктің тең жартысы беріледі. Егер жесірдің бауырында баласы болса, күйеуінің бар мал-мүлкіне иелік етеді» - деп жазылған [10, 34]. Жесір әйелдер өмірінің соңына дейін күйеуге шықпай отыра алды. Бірақ, олардың бөтен біреумен байланыспауы қатаң бақылауға алынды. Дегенмен, кейде жасы біразға келіп қалғанымен жесір әйелдердің күйеуге шыққан жайттары өмірде кездесетін болған, оған басты себеп ол күйеуге шыққысы келген адамның да жесір қалуы және екі жартының бірігіп ортақ шаруашылық жүргізу мақсаты еді.

Жесір статусын сақтап қалған әйелдің басты міндетінің бірі - балаларын ешкімге жалтақтатпай, лайықты ержеткізу еді. Ол өз отбасында үй иесі құқығында қалды, оның иығына марқұм күйеуінің барлық шаруашылық бойынша міндеттері артылды. Құқықтық жағынан алып қарағанда бұндай жесірлердің жағдайы күйеуге қайта шығып, жаңа отбасында екінші, тіпті кейде үшінші болып отырған әйелдердің жағдайына қарағанда тұрақты еді. Әдет-ғұрып құқығы бойынша марқұмның ең жақын туыстарының бірі егер оның балалары әлі балиғат жасына жетпеген және мұрасын өз бетінше реттей алмаған жағдайларда жесір қалған әйел мен оның балаларын қамқорлығына ала алатын еді. Бұл жағдайда қамқоршы марқұмның мүлкіне уақытша ие

болды және өздігінше одан жесір мен оның балаларын ұстауға үлес бөліп беріп отырды.

Марқұм көзі тірісінде өзі өлген соң отбасына қамқорлық жасау жөнінде туыстарының біріне өсиет қалдырып кеткен жағдайларда аталған әрекеттер іске асырылды. Әдетте, жесір әйелге қамқорлық жасау формалды сипатта болды, жесір әйел ұлдары өскенше отбасын жеке өзі басқарды. Ұлдарын үйлендірген соң жесір әйел балаларының, қалыптасқан дәстүр бойынша көбіне кіші ұлының қамқорлығына өтті. Ұлының қанша әйелі болса да жесір шеше отбасындағы басты ролін жоғалтпады. Өте сирек жағдайларда әйел жасы біразға келіп қалғанда жесір болып қалса, отбасының бүкіл жұмысын жүргізу ұлдардың қолына өтті де, шешелері олардың шешіміне көп ықпал асай алмады. Әдет-ғұрып құқығы бойынша да егер жесір күйеуге шықпай қалса, оның үлкен ұлы, егер ол балиғат жасында болса, әкесінің барлық жауапкершілігін мойнына алып, кіші інілері мен қарындастарына қамқор болып, қайтыс болған әкесінің міндеттерін атқаруы тиісті еді.

Зерттеу нәтижесі

Жоғарыда айтқандарға сүйене отырып, көшпелі қоғамдағы жесірдің жағдайының қайшылықты болғандығын көреміз, көп нәрсе отбасындағы жағдайға тікелей байланысты болды, А.Е.Алекторовтың сөзімен айтсақ: «жесір шеше мен балаларының қарым-қатынасына, күйеуі қайтыс болғанға дейін әйел отбасында құрметке ие болды ма осының бәрінің ықпалы болды. егер жесір әйелдің ұлдары болмай тек қыздары ғана болса, ол оны қайта тұрмысқа шығудан босатпады. Қыздар шешесімен не жаңа отбасында өмір сүрді не әкесінің туыстарының бірінің отбасында қалды. Бірақ, әйелдің бір ұлы болса болды ол барлық қыздарын өзінде қалдыра алды. Негізінен балаларының шешесімен бірге қалуы оның күйеуге марқұм күйеуінің руласына шыққан шықпағанына байланысты болса керек, егер бөтенге шықса балалар туыстарға қалдырылды, руласына шықса өзімен бірге қалдырылды» [14, 111].

Егер жесір қалған әйел жас және баласы жоқ болса, ол міндетті түрде қайта күйеуге шығуы тиісті болды. Ал, күйеуге шыққысы келмесе, жақын туыстарының баласының бірін асырап алуы керек болды. Сондықтан жесірдің қайта күйеуге шығуы оның жасына, балаларының барлығы мен бала тууға қабілеттілігіне тікелей байланысты болды деген қорытынды жасауға болады. Егер жесір әйел кәрі әрі аурулы, баласыз болса, оны ешкім қайта күйеуге шығуға мәжбүрлемеді. Бұндай жесірлер күйеуінің жақын туыстарының қолында қалып, сонда өмір сүрді. Бұл дәстүр қазақтарда туыстықтың тек күйеу жағынан болатындығының тағы бір дәлелі. Сондықтан болар, қазақтарда кросскузендік неке экзогамиялық тәртіпті бұзғандық болып саналмады.

Екінші некедегі әйелі мен күйеуінің қарым-қатынасы көбіне номиналды сипатта болды. Әмеңгерлік заң болашақ ерлі - зайыптылардың жас ерекшелігін ескере бермеді. бұл туралы өткен ғасыр деректерінен көптеген мәліметтер алуға болады. біз соның бір-екеуіне тоқталып өтелік. Мысалыға, қазақ даласында көп өмір сүрген Ф.Лийдің айтуы бойынша, қазақ қоғамында өзінен 25 жастағы үлкен әйелге үйленген 13 -14 жастағы ұл баланы және сол сияқты, 10-12 жастағы қыздардың өзінен көп үлкен, кейде, тіпті, кәрі шалға тиген жағдайлары кездескен [15, 166]. Қазақ ағартушысы Ы.Алтынсарин де қазақтар арасында ағасы қайтыс болған жағдайда жас балалардың 7-8 жасқа келген балалары болса да, әмеңгерлікпен ағасының әйеліне үйленген жағдайлардың бар екендігін көрсеткен. Ол бұл жағдайда қазақтардың неке шарты бойынша, жесір әйелдің екінші ерімен жас айырмашылығы да, оның тілегі де, сол сияқты басқа дәлелдері де есепке алынбағанын атап өткен [16, 176].

Қазақтардың әдет-ғұрпында қайтыс болған марқұмның туыстарының әмеңгерлік құқығына бөтен адамның қол сұғуы бүкіл руды масқаралағандық саналып, қазақтарда

көп кездесетін жесір дауын туғызды. Жесірмен өзінің некесін қорғай алмай, жесірді басқа руға жіберген адам қоғамдық жиналыстардағы дауысынан айырылып, ел арасында мазаққа қалды. Қазақ қоғамы бұндай отбасыларды айыптап, кекесінге ұшыратты. Бұндай мазақ тек барымта немес айып төленгеннен соң ғана тоқтатылды. Жоғарыда тоқталып өткенбіз, жесір басқа рудың адамына тисе онда ол барлық мал-мүлкінен айрылып, ол тиген адам марқұм күйеуінің туыстарына айыбын төлейді.

Қазақтарда жесір әйелді марқұм күйеуінің мүлкіне құқығынан айыруды «іргеден шығару» деп аталды. Бұнымен бірге егер жесір әйел бөтен ру адамына күйеуге шықса, ол үйден шығарда марқұм күйеуінің туыстары оның жолына кедергі жасайтын ғұрып болған. Сонда әйел керегені көтеріп, сол жерден шықты және ол үйден ешнәрсе алмай тек үстіндегі киімімен ғана кетті. Бұндай дәстүр қазақтарда жерлеу кезінде ғана пайдаланатын еді, кейде екі өлік шығарылса оның екіншісін есіктен емес, керегеден шығаратын еді. Осылайша өз отбасын тастап кетіп бара жатқан әйел өзін басқа отбасы мүшелеріне тек әлеуметтік қана емес, сонымен бірге символикалық жағынан да қарсы қойды. Жалпы, қазақ қоғамында басқа рудың адамына күйеуге шыққан әйелді тек күйеуінің туыстары ғана емес, өз туыстары да жақтырмады, оны азғындық деп есептеді. Керісінше, күйеуге тимей өз ошағын сақтап отырған әйелдердің статусы жоғары болып, оларға күйеуін естен шығармай, балаларын күйеуден артық көрді деп құрмет көрсетілген. Бұндай әйелге күйеуіне көрсетілген құрметтің бәрі сақталып, оны барлық әдет-ғұрыпқа байланысты жиынарға шақырып отырған. Бұндай жесірдің жасы біразға келген болса, ол тіпті ер адамдар арасында да әртүрлі жиындарға қатыса алды. Бұдан шығатын қорытынды күйеуінің елінде қалған жесірлер күйеуінің қоғамдық статусын иеленді.

Қазақстанда кеңестік биліктің келуімен қазақтың дәстүрлі қоғамының негізін құраған құрылымдар мен жүйелермен ашық күрес басталған болатын. Соның қатарына кеңес өкіметінің әменгерлік дәстүрмен күресін жатқызуға болады. Әменгерлік институтымен күрес туралы нақты ережелер 1921 жылы 17 қаңтарда қабылданған «Қырғыздардың неке құқығы туралы» декретінен көрініс тапты. Зерттеушілер «статья 12 этого декрета была направлена против института аменгерства - нормы адата, согласно которой вдова после смерти мужа становилась женой одного из его братьев или, при отсутствии их, - другого родственника. В этой статье говорилось «Жесір (вдова - ред) вправе располагать собой по своему усмотрению. Она может вторично выйти замуж, хотя бы новый ее муж принадлежал не к тому роду, из которого происходит умерший супруг» [17, 21].

Дегенмен, XX ғасырдың басы мен тіпті кеңестік кезеңде де әменгерлік салты қазақтар арасында түп-тамырымен жойылмады, тіпті қазір де өте сирек жағдайларда арамызда кездесіп қалады. Өйткені, ғалымдар бұл салтты былай деп дұрыс бағалаған: ««Әменгерлік» институты өте көнеден келе жатқан институт. Оның негізгі мәні өлген жақын туысқанның отанын күйретпей, қамқоршылық ету. Әменгер әйелге де, бала-шағасына да қамқоршылық етіп, мал-мүлкіне заңды түрде ие болады» [18, 21]. Расында, қазіргі күнге дейін ел арасында ағайындардың жесір қалған әйелге материалдық көмек беріп, балаларын тәрбиелеуге үлес қосатыны көп кездесетін жағдай.

Қорытынды

Әменгерлік көшпелі қоғамда гуманистік түсініктен туған құбылыс. Ері өліп шаңырағы ортасына түсетін жағдайда өлгеннің отын өшірмеу, жетімін тентіретпеу үшін, ең алдымен «жесірдің» мәселесін дұрыс шешу керек болды. Жесір -жетім қалған ұлдың панасы болса, оның ұлы ру жасағына қол қосатын жанды өндіріс.

Қазақ әдет-ғұрпында ері өліп бағы бастан тайған жесірді әулеттен жібермеуге тырысты, оның бірнеше себептері бар, соларға тоқталсақ: 1) отағасының қазасы ең әуелі сол әулеттің орны толмас шығыны, жесір сол шығынның төлем жалғасы; 2) марқұмның артында қалған ұрпағы, сол әулеттің заңды тұқымы саналады, оның өз әулетінде қалуы орны толмас шығынның орнын толтырудың жалғыз жолы; 3) жесірдің қолында баласы болмаған күнде де, оның өзі сол әулеттің қалың малына алынған рудың меншігі саналғандықтан, оған ерден кетсе де елден кетуге болмайды, ол сол әулеттен бір ерге қосылып орнын жоғалтпауы тиісті; 4) жесірге ие болар ердің сол елден шықпауы, жесірін тентіретіп жіберуі, сол әулеттің тексіздігі іспетті, сүйегіне басылған таңба болады; 5) жесірдің ісі дұрыс шешімін таппаса, әуелі ұрпақ тозады, ұрпақ болмаса, отбасының оты өшеді. Жесір төркініне кетсе, не басқа рудан ер таңдаса, не сүйгенін тауып қашып кетсе, рулар арасында «жесір дауы» туындап, берісі шығын, арысы өліммен тынды. Сондықтан, адамдар оңтайлы жолдарын табуға ұмтылды, соның нәтижесінде әмеңгерлік әдет заңы өмірге келді.

Дәстүрлі қазақ қоғамында әмеңгерлік салттың үлкен әлеуметтік маңызы болды. Оның себебі, ұрпақ өз елінен, өз руынан бөлінбейді, өзге ортаға барып көзтүрткі болмайды және жетімдік көрмейді. Екінші жағынан, құдалар арасы да суымайды, олар ынтымақ-бірліктерін сақтап қалады.

Кеңес өкіметі тұсында «әмеңгерлік қазақ халқының феодалдық надандығын білдіреді» деп келді. Біздің ойымызша, керісінше, әмеңгерліктің арқасында, қазақтың қыз-келіншектері «жезөкшелік», қазақтың дәстүрлі қоғамы «әлеуметтік жетімдік» дегеннің не екенін білмеді. Аманатқа қиянат жасауды «қылмыс» деп білетін қазақ азаматы, әйелді әмеңгерлікке алу арқылы, оның баласын да қамқорлыққа алды, міне, осыдан барып қазақта «тастанды бала» деген атымен болған жоқ. Әмеңгерлік ғұрпының күнгей жағы да бар екендігіне тереңірек көңіл қоймадық.

Ұлт саясаты өрескел бұрмаланған, ата-баба дәстүрін ескіліктің көзі деп қараған сонау жылдары ата салтымыздың көлеңкелі жағына ғана зер салдық. Осы әрекетіміз өз халқының тілі мен салт-дәстүрін құрмет тұтпайтын, ата-бабаларының тарихына менсінбей қарайтын ұрпақтар тобының қалыптасуына жағдай жасады, бүгінде ұлттық әдет-ғұрпы мен тілі шұбарланған елге айналғандаймыз. Қорыта айтсақ, қоғамда қордаланған жоғарыдағыдай мәселелерді ұлттық дәстүрлерімізді өзектендіру арқылы шешу талай қасіреттің алдын алар еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. - Алматы, «Алматыкітап» ЖШС, 2005. – 284 б.
- 2 Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет : (теориялық мәселелері, тарихи тағылымы). - Алматы, Жеті жарғы, 1997. - 192 б.
- 3 Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов. - Алматы, 2004. - 312 с.
- 4 Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. - Ленинград, Наука, Ленингр. отд-ние, 1969. - 240 с.
- 5 Штернберг Л.Я. Семья и род у народов Юго-Восточной Азии. - Ленинград, Издательство Института народов Севера ЦИК СССР, 1933. – 222 с.
- 6 Сиунну. «Хан кітабы» (Көне қытай жазбаларынан). Аударып, алғы сөзін түзген және құраст. Қ.Салғараұлы. - Алматы, Санат, 1998. - 288 с.
- 7 Гумилев Л.Н. Көне түріктер. - Алматы, Білім, 1994. - 484 б.
- 8 Маковецкий П. Қазақтардың заң орнына жүретін дәстүрлері жөніндегі жазбалар (1886 - жылы жазылған). // Қазақы неке: (Салт-дәстүр жөнінде жазбалар) / Орыс тілінен ауд. Б.Қожабекова. - Алматы, Жалын, 1994. – 64 б.

- 9 Загряжский Г. Юридические обычаи киргиз // Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер зерттеулер=Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. 10 томдық. / Бағдарлама жетекшісі: С.З.Зиманов. Қазақша, орысша, түрікше, ағылшынша. - Алматы, Жеті жарғы. 2006.- 7 том. - 604 б.
- 10 Козлов И.А. Қазақтардың дәстүрлік заңдары // Қазақы неке: (Салт-дәстүр жөнінде жазбалар) /Орыс тілінен ауд. Б.Қожабекова. - Алматы, Жалын, 1994. – 64 б.
- 11 Самоквасов Д.Я. Обычай киргизов // Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер зерттеулер=Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. 10 томдық. / Бағдарлама жетекшісі: С.З.Зиманов. Қазақша, орысша, түрікше, ағылшынша. - Алматы, Жеті жарғы. 2006. - 7 том. - 604 б.
- 12 Баллюзек Л.Ф. Қазақ некесінің ерекшеліктері // Қазақы неке: (Салт-дәстүр жөнінде жазбалар) /Орыс тілінен ауд. Б.Қожабекова. - Алматы, Жалын, 1994. – 64 б.
- 13 Андре Д. Қазақтар ордасында заң есебінде жүретін дәстүрлер // Қазақы неке: (Салт-дәстүр жөнінде жазбалар) /Орыс тілінен ауд. Б.Қожабекова. - Алматы, Жалын, 1994. – 64 б.
- 14 Алекторов А.Е. Қазақтардың некеге тұруы мен үйлену салттары // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет ғұрыптары. 2-том: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. - Алматы, «Арыс», 2006. - 416 б.
- 15 Л-ий Ф. Орынбор ведомствосы қазақтарының үйлену салттары // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет ғұрыптары. 2-том: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. - Алматы, «Арыс», 2006. – 416 б.
- 16 Алтынсарин Ы. Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очеркі // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет ғұрыптары. 2-том: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. - Алматы, «Арыс», 2006. – 416 б.
- 17 Кенжалиев З.Ж. «Декреты казахской Автономной советской социалистической республики, отменившие патриархально-феодальные обычно-правовые институты»: автореферат диссер. на соискание учен. степ. кандид. юрид. наук. - Алма-Ата, 1986. – 21 с.
- 18 Өсеров Н.Н. «Қазақтардың дәстүрлі неке және отбасы құқықтары»: з.ғ.к. дәрежесін алу үшін жазылған диссертацияның авторефераты. - Алматы, 2002. - 14 б.

REFERENCES

1. Kenjeahmetuly C. Qazaq halqynyn salt-dasturleri / S.Kenjeahmetulyi. - Almaty: «Almatykitap» JSHS, 2005. – 284 b. [in Kazakh]
2. Kenzhaliev Z.Zh. Koshpeli kazakh kogamyndagy dasturli kuckytyk madeniet: (teorialyk maseleleri, tarihi tagylymy). - Almaty, Zheti zhargy, 1997. - 192 b. [in Kazakh]
3. Kultelev T.M. Ugolovnoe obychnoe pravo kazakhov. - Almaty: Daur, 2004. - 310 s. [in Russian]
4. Kisliakov N.A. Ocherki po istorii semi i braka u narodov Srednei Azii i Kazakhstana. - Leningrad: Nauka,1969.- 240 s. [in Russian]
5. Shternberg L.Ia. Semia i rod u narodov Iugo-Vostochnoi Azii. - Leningrad: Izdatelstvo Instituta narodov Severa TsIK SSSR, 1933. - 222 s. [in Russian]
6. Siunnu. «Khan kitaby» (Kone kytai zhazbalarynan). Audaryp algy sozin tuzgen jane kurast. K.Salgarauly. - Almaty, Sanat, 1998. - 288 s. [in Kazakh]
7. Gumilev L.N. Kone turikter. - Almaty, Bilim, 1994. – 484 b. [in Kazakh]

8. Makovetskii P. Kazaktardyn zan ornyna zhuretin dssturleri zhonindegi zhazbalar (1886 – zhyly zhazylgan). // Kazaky neke: (Salt-dastur zhoninde zhazbalar) / Orys tilinen aud. B.Kozhabekova. - Almaty, Zhaly, 1994. – 64 b. [in Kazakh]
9. Zagriazhskii G. Iuridicheskie obychai kirgiz // Kazaktyn ata zandary: Kuzhattar, derekter zertteuler=Drevnii mir prava kazakhov. Materialy, dokumenty i issledovaniia. 10 tomdyk. / Bagdarlama zhetekshisi: S.Z.Zimanov. Kazaksha, oryssha, turikshe, agylshynsha. - Almaty, Zheti zhargy. 2006.- 7 tom. - 604 b. [in Russian]
10. Kozlov I.A. Kazaktardyn dasturlik zandary. / Kazaky neke: (Salt-dastur zhoninde zhazbalar). - Almaty: Zhaly, 1994. - 64 b. [in Kazakh]
11. Samokvasov D.Ia. Obychai kirgizov. / Kazaktyn ata zandary: kuzhattar, derekter zertteuler. Bagdarlama zhetekshisi: S.Z.Zimanov. T.7. - Almaty: Zheti zhargy, 2006. - 600 s. [in Russian]
12. Balliuzek L.F. Kazak nekesinin erekshelikteri. / Kazaky neke: (Salt-dastur zhoninde zhazbalar) - Almaty: Zhaly, 1994. - 64 b. [in Kazakh]
13. Andre D. Kazaktar ordasynda zan esebinde zhuretin dasturler // Kazaky neke: (Salt-dastur zhoninde zhazbalar) /Orys tilinen aud. B.Kozhabekova. - Almaty, Zhaly, 1994. - 64b. [in Kazakh]
14. Alektorov A.E. Kazaktardyn nekege turuy men uilenu salttary // Kazak khalkynyn dasturleri men adet guryptary. 2-tom: Duniege kelgennen omirden ozganga deiin (otbasylyk adet - guryptar erterektegi avtorlardyn enbekteri boiynsha) / Kurast. S.Azhigali. - Almaty, «Arys», 2006.- 416 b. [in Kazakh]
15. L-ii F. Orynbor vedomstvovoy khazahtarynyn uilenu salttary // Khazak khalkhynyn dasturleri men adet guryptary. 2-tom: Duniege kelgennen omirden ozganga deiin (otbasylyk adet-guryptar erterektegi avtorlardyn enbekteri boiynsha) / Khurast. S.Azhigali. - Almaty, «Arys», 2006. – 416 b. [in Kazakh]
16. Altynsarin Y. Orynbor vedomstvovoy kazaktarynyn kuda tusu, kyz uzatu zhane toi zhasau dasturlerin. / Khazak khalkhynyn dasturleri men adet guryptary: Duniege kelgennen omirden ozganga deiin (otbasylyk adet-guryptar erterektegi avtorlardyn enbekteri boiynsha). T.2. Qurast. S.Azhigali. - Almaty: Arys, 2006. - 416 b. [in Kazakh]
17. Kenzhaliev Z.Zh. «Dekrety kazakhskoi Avtonomnoi sovetskoi sotsialisticheskoi respubliki, otmenivshie patriarkhalno-feodalnye obychno-pravovye instituty»:avtoreferat disser. na soiskanie uchen. step. kandid. iurid. Nauk: 12.00.01: «Teoriia i istoriia prava i gosudarstva; istoriia uchenii o prave i gosudarstve» / Z.Zh.Kenzhaliev. - Alma-Ata, 1986. - 21 s. [in Russian]
18. Oserov N.N. «Kazaktardyn dasturli neke zhane otbasy kuckyktary»: z.f.k. darezhesin alu ushin zhazylgan dissertatsiiyanyn avtoreferaty: 12.00.03 "Azamattyk kuckyk; Kasipkerlik kuckyk; Otbasy kuckygy; Khalykaradyk zheke kuckyk" / N.N.Oserov. - Almaty, 2002. - 14 b. [in Kazakh]